

GEHEUGEN COLLECTIEF
HISTORISCH PROJECTBUREAU

Onderzoeksrapport
‘Dwarse Schuur Lommel-Kattenbos.
Houtbouw op het Kempense
platteland tussen 1600 en 1900’

BKRRK

Het Domein Bokrijk

januari 2016

Inhoudsopgave

Inleiding	3
De geschiedenis van Lommel.....	4
Politieke geschiedenis	5
Agrarische gemeenschap	7
Industrialisatie	8
Transitdorp.....	9
Dwarse schuur uit Kattenbos	10
Situering	10
Ligging	10
Indeling.....	10
Bewonersverhalen	11
Bewoners	11
Douane	13
Van houten skelet tot strodak: houtbouw in de Kempen	14
De voorlopers	14
Houtbouw in de Kempen	15
Bouwproces	15
Bouwmaterialen.....	24
Faits divers.....	27
De woning als ‘roerend goed’.....	27
Stijn Streuvels over houtbouw	27
Verband met andere vakmanschappen	28
Zandstrooien te Lommel	28
Spreekwoorden en zegswijzen in verband met houtbouw	28
Bijlage: Technische fiche Schuur.....	30
Identificatie.....	30
Type	30
Functie (historisch)	30
Datering.....	30
Geografische informatie.....	30
Verwerving door Bokrijk	30
Inventaris.....	30

Bouwmateriaal, bouwwijze en uiterlijke bijzonderheden	30
Reconstructie en restauratie.....	30
Gebouwen op het erf	30
Infrastructuur.....	31
Indeling (welke ruimtes en functies)	31
Fauna en Flora (historisch).....	31
Huidige inboedel.....	31
Locatiefiche zaagstelling.....	32
Identificatie.....	32
Type	32
Functie (historisch)	32
Datering.....	32
Geografische informatie.....	32
Verwerving door Bokrijk	32
Inventaris.....	32
Bouwmateriaal, bouwwijze en uiterlijke bijzonderheden	32
Reconstructie en restauratie.....	32
Infrastructuur.....	32
Indeling (welke ruimtes en functies.....	32
Bijlage: Voorstel tot inrichting van de locatie en het erf	33
Bijlage: Verklarende woordenlijst.....	34
Bibliografie	36
Literatuur.....	36
Websites.....	38
Herkomst afbeeldingen	39

INLEIDING

De dwarse schuur is afkomstig uit Kattenbos, een gehucht van Lommel. Een inscriptie in een van de trekbalen doet vermoeden dat ze uit 1697 dateert. Over de opeenvolgende eigenaars en bewoners van het erf waartoe de schuur behoorde, is weinig informatie beschikbaar. In 1954 kwam de schuur naar Bokrijk in ruil voor een lading hout.

In de schuur zijn het gebint en de sparrenkap duidelijk zichtbaar voor de bezoeker. We gaan in dit rapport, eveneens aansluitend bij het vakmanschap dat hier zal ontsloten worden, nader in op 'houtbouw in de Kempen'.

De zaagstelling is in vergelijking met de andere locaties in Bokrijk atypisch. De zaagstelling is namelijk geen naar Bokrijk overgebrachte constructie, maar werd speciaal voor Bokrijk gebouwd op basis van bestaande stellingen. De zaagstelling is op die manier veeleer een object dan een locatie. Het gebruik ervan behandelen we in het vakmanschapsrapport over de houtbewerker. In dit rapport bevindt er zich in bijlage een locatiefiche over de zaagstelling te Bokrijk.

DE GESCHIEDENIS VAN LOMMEL

Tijdens het ancien régime (ca. 1450-1800) bestond Lommel uit negen gehuchten. De oudste bevonden zich op de hogere en droger gelegen plaatsen, de nieuwere gehuchten in het lagere, natte gedeelte. Lommel telde erg veel beekjes. Deze waterlopen lagen aan de basis van het ontstaan van de verschillende woonkernen. Lommel lag hoger dan de omliggende dorpen. De grond wordt omschreven als ‘de hoogste en schraalste gronden van het Kwartier Kempenland’. In de hoogste gebieden uit deze streek bestaat de ondergrond uit een grove grindsoort bedekt door dekzand, het afgezette zand uit de laatste ijstijd (70.000-10.000 voor Christus).¹ Lager gelegen bestaat de bodem vooral uit stuifzand met duinenformaties. Een derde bodemtype in Lommel zijn de veengronden.²

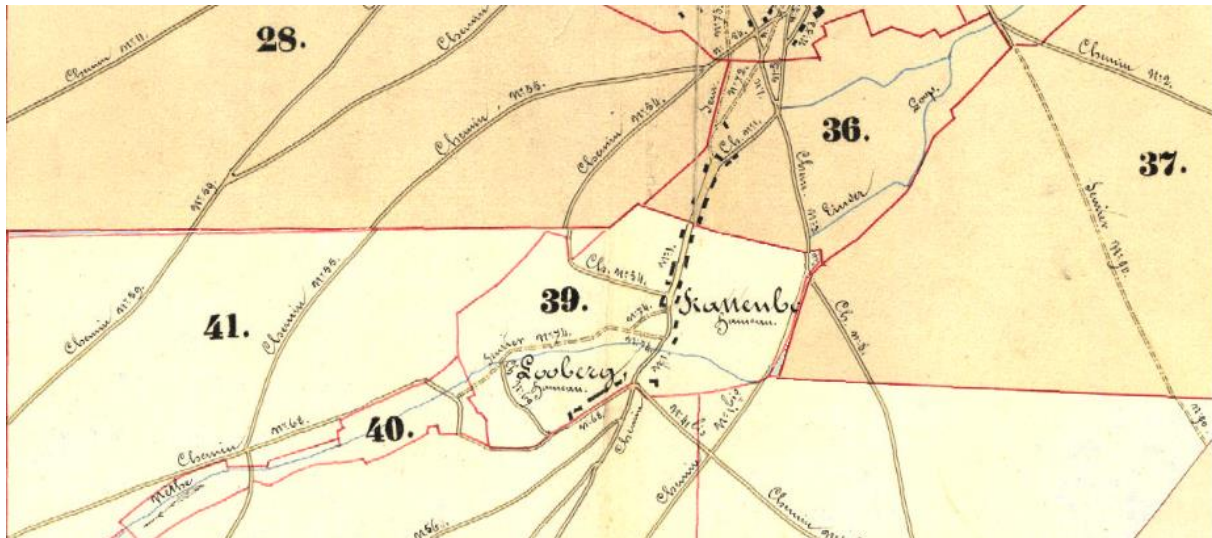
Door zijn ligging was Lommel geen doorsnee gemeente in de Limburgse Kempen. Tussen de twaalfde en zeventiende eeuw maakte Lommel deel uit van het hertogdom Brabant, terwijl de meeste Limburgse dorpen en steden tot het graafschap Loon en later het prinsbisdom Luik behoorden. Daarnaast zorgde de ligging langs een aantal belangrijke handelsroutes ervoor dat Lommel al vroeg niet alleen een landbouwgemeenschap was, maar ook een doorgangspunt en uitvalsbasis voor handelaars.

Kattenbos, waar de schuur gelegen was, is een van de oudste gehuchten van Lommel en dateert uit de vroegmiddeleeuwse periode. De naam verwijst naar het (gerooide) loofbos dat voordien op de plaats van de nederzetting stond. Op de Atlas der Buurtwegen (1841) zien we een klein landelijk gehucht dat vrij ver van de stedelijke kern van Lommel afligt, zuidelijk op de weg richting Kerkhoven. Rond een driehoekige, uitlopende ‘dries’, bevinden zich meerdere erven. In noordelijke en zuidelijke richting bevond er zich een soort van ‘lintbebouwing’ rond de baan. Hierachter lagen aan weerszijden akkers en weiden.³ Vandaag bevindt zich in Kattenbos de ‘Kattenbosserheide’ een van de weinige overgebleven heidegebieden van Lommel.

¹ KNAEPEN, *Lommel. De vrijheid en het Teutendorp*, 7.

² MENNEN, *Van vriesput tot klein Duitsland*, 39.

³ ‘Geopunt’, website geconsulteerd op 1 oktober 2015.

Afb. 1: Kattenbos in de Atlas der Buurtwegen uit 1841

Politieke geschiedenis

De naam Lommel – ‘Loemelo’ – duikt voor het eerst op in een oorkonde uit 990. Loem betekent vochtig of moerassig en Lo betekent woud of bos.⁴ Het gebied werd echter lang voordien al bewoond. De oudste voorwerpen uit deze streek dateren uit het mesolithicum (10.000-8.000 voor Christus).⁵ Waarschijnlijk is het gebied sindsdien steeds bewoond geweest, maar uit latere periodes zijn minder archeologische stukken bewaard.

In 990 schonk graaf Ansfried zijn domein ‘Loemele’ aan de kerk van Hilvarenbeek, een Nederlandse gemeente in de provincie Noord-Brabant.⁶ Het is onduidelijk onder wiens gezag Lommel in de daaropvolgende eeuwen precies viel. We weten wel dat het dorp omstreeks de twaalfde of dertiende eeuw – mogelijks vanaf 1203 – deel uitmaakte van het hertogdom Brabant.⁷ Het was wellicht een ‘hertogsdorp’ zonder plaatselijke heer, direct afhankelijk van de hertogen van Brabant.⁸ Dit hertogdom was onderverdeeld in kleinere politieke entiteiten zoals graafschappen en meierijen, die namens de hertog werden bestuurd door een plaatselijke heer of ambt. Lommel behoorde tot de meierij van ’s-Hertogenbosch en – op een lager niveau – tot het kwartier Kempenland.

In de veertiende eeuw kreeg Lommel stadsrechten en de titel van ‘vrijheid’.⁹ Het gebied werd een heerlijkheid met een eigen heer. Vanaf dan genoot Lommel een zekere inspraak in het lokale beleid en namen de opgelegde plichten af. Zo werd Lommel vrijgesproken van de ‘manus mortua’. Deze wet bepaalde dat alle goederen van een vrije of onvrije boer bij zijn overlijden de domeinheer

⁴ KNAEPEN, *Kempische heidorpen tussen Dommel en Netten*, 58.

⁵ INDEKEU en LEYSEN, *Van teutendorp tot bruisende stad*, 7.

⁶ KNAEPEN, *Kempische heidorpen tussen Dommel en Netten*, 68.

⁷ INDEKEU en LEYSEN, *Van teutendorp tot bruisende stad*, 7; KNAEPEN, *Kempische heidorpen tussen Dommel en Netten*, 71; MENNEN, *Van vriesput tot klein Duitsland*, 2.

⁸ Inventaris Onroerend Erfgoed, ‘Lommel’, website geconsulteerd op 1 oktober 2015.

⁹ KNAEPEN, *Kempische heidorpen tussen Dommel en Netten*, 71-75.

toebehoorden.¹⁰ Daarnaast bracht de status een aantal militaire voorrechten met zich mee, zoals het recht vestingen aan te leggen. Er werden wallen opgeworpen, muren opgetrokken en drie monumentale poorten gebouwd.¹¹ Als grensdorp – Lommel grensde zowel aan Brabantse als Luikse grondgebieden – was dit geen overbodige luxe.¹² Lommel had meermaals onder oorlogsgeweld te lijden en werd verschillende keren platgebrand.

Na de Vrede van Münster in 1648 werd de meierij 's Hertogenbosch, waarbij Lommel hoorde, onderdeel van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Lommel maakte deel uit van het generaliteitsgebied. In tegenstelling tot de zeven provincies hadden de generaliteitslanden geen stem in het bestuur. Lommel was een afgelegen gebiedje, in het uiterste zuiden van de republiek dat, net als de rest van de generaliteitslanden, onder rechtstreeks bestuur van de Staten-Generaal in Den Haag viel. Hiermee verloor het plaatselijke bestuur iedere vorm van inspraak. De Staten-Generaal beschouwden Lommel voornamelijk als wingewest. Het dorp werd niet alleen economisch uitgeput, met allerlei belastingen en heffingen, maar moest ook opdraaien voor de militaire operaties in dit gebied. Het deed dienst als militaire buffer voor het gewest Holland en ook dat remde haar economische ontplooiing. Een ander gevolg was de invoering van het protestantisme, die de grotendeels katholieke dorpsbewoners in hun religieuze vrijheid beperkte.¹³

In 1794-1795 werden de Oostenrijkse Zuidelijke Nederlanden door de Franse Republiek veroverd. De ingelijfde gebieden kregen dezelfde republikeinse wetten en instellingen als Frankrijk. Lommel behoorde nog steeds tot de Republiek der Verenigde Nederlanden maar was nu omringd door dorpen en steden onder Frans bewind. In 1797 ontstond het plan om een kanaal aan te leggen tussen Antwerpen, Venlo (Nederland) en Neuss (Duitsland). De eerste sluis richting Antwerpen werd in Lommel voorzien. Het verdrag van Fontainebleau met zijn broer Lodewijk-Napoleon, koning van het Koninkrijk Holland, kwam de Franse keizer dan ook goed uit. Op 12 november 1807 ruilde de keizer Luyksgestel, een dorp dat deel uitmaakte van het prinsbisdom Luik, tegen het Hollandse Lommel. Lommel ressorteerde vanaf dan onder het Franse departement van de Nedermaas. De toenmalige stadssecretaris van 's-Hertogenbosch schreef naar aanleiding van dit verdrag het boek *Korte beschrijving van het dorp Loemel en deszelfs omtrek*. Hij lijkt hierin de Lommelaren in een positief daglicht te willen stellen voor hun nieuwe keizer. Volgens hem hadden de mannen namelijk een *'meer dan gewoone lengte'* en de vrouwen *'zeer witte tanden'*, beide tekenen van een goede gezondheid.¹⁴

Na de nederlaag van Napoleon in 1815 werd Lommel opnieuw deel van wat ondertussen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden heette, met name van de provincie Noord-Brabant. Lommel kreeg zijn vrijheden terug en werd een volwaardig onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden. De Lommelse burgemeester Koeckhofs probeerde in 1817 met behulp van de grondwet zijn dorp onder de provincie Limburg te laten ressorteren. De grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden bepaalde namelijk dat de provincie Limburg zou bestaan uit de gemeenten die ervoor

¹⁰ KNAEPEN, *Kempische heidorpen tussen Dommel en Neten*, 82-85.

¹¹ Inventaris Onroerend Erfgoed, 'Lommel', website geconsulteerd op 1 oktober 2015.

¹² MENNEN, *Van vriesput tot klein Duitsland*, 2.

¹³ Idem, 3.

¹⁴ INDEKEU en LEYSEN, *Van teutendorp tot bruisende stad*, 19-22.

tot het departement van de Nedermaas behoorden. In dat geval had zou Lommel deel moeten uitmaken van Limburg en niet van Noord-Brabant. In 1817 slaagde burgemeester Koeckhofs in zijn opzet en werd Lommel bij Koninklijk besluit aan de provincie Limburg toegevoegd.¹⁵

Tijdens de Belgische opstand was er wat getouwtrek over Lommel. Nederland eiste het terug, als voormalig deel van Staats-Brabant, maar het stadsbestuur van Lommel zwoor trouw aan de Belgische regering. Op 19 april 1839 werden de vredesverdragen ondertekend door België en Nederland. Pas in 1843 werden de grenzen vastgelegd, waardoor het Lommelse grondgebied nog veranderde. Lommel stond 243 hectare af aan het Hollandse Bergeijk en ontving in ruil 263 hectare van Holland.¹⁶ Lommel werd binnen België onderdeel van het nieuwe administratief arrondissement Maaseik.

Agrarische gemeenschap

Archeologische vondsten in Lommel uit de nieuwe steentijd (4.000-2.200 voor Christus) tonen dat in deze periode geleidelijk de overgang werd gemaakt van jager-verzamelaars naar een agrarische samenleving.¹⁷

Lommel bleef tot de negentiende eeuw een agrarische gemeenschap. De landbouwnederzettingen in de regio groeiden langzaam doorheen de eeuwen. In de elfde eeuw onderging Lommel een relatief grote landbouwexpansie.¹⁸ Er waren meerdere pachthoeven van de abdij van Averbode.¹⁹ Tussen het einde van de veertiende en de negentiende eeuw nam het Lommelse cultuurland met tweeënzestig procent toe. In 1844 was 1423 hectare grond in cultuur gebracht. In vergelijking met andere Kempense dorpen was dit relatief weinig. In het midden van de zeventiende eeuw bestond Lommel voor 92,2% uit heidegrond. Dit daalde aan het einde van de achttiende eeuw tot 89%.²⁰ Tot het midden van de negentiende eeuw bleef drie vierde van de oppervlakte van Lommel 'woeste grond' van heide en moeras. De afbouw van het heideareaal gebeurde in 1840-60 en na 1880.²¹

Aan het einde van de achttiende eeuw besloeg houtwas slechts één procent van de Lommelse oppervlakte.²² Vanaf het midden van de negentiende eeuw verminderde de heideoppervlakte met eenentwintig procent en nam de bosoppervlakte met meer dan veertien procent toe.²³ De bebossing was een overheidsinitiatief. De meeste landbouwers reageerden negatief op de ontginningspolitiek. Zij gebruikten de heidegrond – die vaak gemene grond was – als weide voor hun schapen en staken er turf.²⁴

¹⁵ INDEKEU en LEYSEN, *Van teutendorp tot bruisende stad*, 25.

¹⁶ Idem, 29

¹⁷ Idem, 7-10.

¹⁸ Idem, 10.

¹⁹ Inventaris Onroerend Erfgoed, 'Lommel', website geconsulteerd op 1 oktober 2015.

²⁰ INDEKEU en LEYSEN, *Van teutendorp tot bruisende stad*, 12.

²¹ Inventaris Onroerend Erfgoed, 'Lommel', website geconsulteerd op 1 oktober 2015.

²² KNAEPEN, *Lommel. De vrijheid en het Teutendorp*, 121.

²³ VANDUFFEL, *Een gemeente in verandering*, 37.

²⁴ Idem, 41.

Hoewel de hoeveelheid grasland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw verdubbelde, bleef gras- en hooiland tot het midden van de negentiende eeuw schaars in Lommel. Volgens Caspar Van Breugel, een ambtenaar van de meierij 's-Hertogenbosch, was het weiland in Lommel *'mager en sleg'* en was het gras *'met de minst aanhoudende Droogte geheel verdord'*.²⁵ Dit was vooral te wijten aan het feit dat natuurlijke waterlopen in de streek schaars waren. Pas met de aanleg van vloeiveiden in het midden van de negentiende eeuw kwam hier verandering in.²⁶

De grote hoeveelheid heidegrond in de streek was zowel een beperking als een voordeel. De grond was schraal en niet geschikt voor landbouw. Omdat de bosgrond wel vruchtbaar was, deed zich vanaf de elfde eeuw in grote mate ontbossing voor. In de Kempen ging de heidegrond echter integraal deel uitmaken van het agrarische systeem. Het deed onder andere dienst als weidegebied voor schapen, leverde brandstof in de vorm van turf en bouw materiaal in de vorm van leem. Deze voordelen zorgden voor heel wat grensgeschillen over de heidegronden met omliggende dorpen.²⁷

De schrale grond in Lommel maakte dat veeteelt een belangrijke rol speelde in agrarische activiteit. Vee werd hoofdzakelijk gehouden om de landbouwgrond te bemesten. De gemeenschappelijke gronden die tussen de vijftiende en de negentiende eeuw werden verkocht, werden grotendeels omgezet in grasland.²⁸ In de negentiende eeuw werd in de provincie Limburg ongeveer een gelijk aantal schapen en varkens gehouden. Deze diersoorten vormden het grootste deel van de veestapel. Vooral de schaapteelt was erg belangrijk binnen de Lommelse landbouwvoering. Dit verdween in de loop van de negentiende eeuw om plaats te maken voor de kweek en vetmesterij van runderen en zuivelproductie.

Tot ver in de negentiende eeuw bleef Lommel een plattelandsgemeenschap waar agrarische nijverheid de hoofdactiviteit was.²⁹ Aan het einde van die eeuw was echter vier vijfde van de landbouwbedrijven in Lommel kleiner dan vijf hectare. Dat zijn erg kleine, nauwelijks levensvatbare landbouwbedrijven. Een aantal landbouwcrisissen toonde aan dat dat de agrarische productie en de bevolkingsdichtheid niet langer in evenwicht waren. De belangrijkste oorzaak voor deze inkrimping was een tekort aan arbeidskrachten binnen de agrarische sector. Dit was te wijten aan de industrialisering die zich op dat moment voordeed.³⁰

Industrialisatie

Lommel industrialiseerde trager dan de meeste Belgische gemeenten. Rond 1890 bestond de industrie in Lommel voornamelijk uit de productie van voedingsmiddelen, een aantal zelfstandige ondernemingen en bedrijven in zandwinning, onder andere in Kattenbos. Toen men in 1845 het Kempens kanaal groef (het kanaal tussen Bochelt en Herentals), stootte men in Lommel en omgeving op een laag wit zand, dat uitermate geschikt zou blijken voor de productie van glas. Dit

²⁵ INDEKEU en LEYSEN, *Van teutendorp tot bruisende stad*, 11; MENNEN, *Van vriesput tot klein Duitsland*, 237.

²⁶ MENNEN, *Van vriesput tot klein Duitsland*, 237.

²⁷ INDEKEU en LEYSEN, *Van teutendorp tot bruisende stad*, 12; KNAEPEN, *Kempische heidorpen tussen Dommel en Netten*, 203-205.

²⁸ KNAEPEN, *Kempische heidorpen tussen Dommel en Netten*, 199-203.

²⁹ LOENDERS, *Lommel in de tweede helft van de negentiende eeuw*, 49.

³⁰ VANDUFFEL, *Een gemeente in verandering*, 35.

‘zilverzand’ of kwartszand is erg zuiver en heeft uitzonderlijk fijne korrels. De eerste zandgroeven, nabij de Blauwe Kei (1887) en Kattenbos (1891) werden uitgebaat door de gemeente. In 1896 werd de eerste particuliere zandgroeve opgericht in Stevensvennen, een ander gehucht van Lommel. Hierbij hoorde ook een glasfabriek en een steenbakkerij.³¹

Het ontginnen van het zand gebeurde aanvankelijk manueel. Het was erg zwaar werk en weinig rendabel. Daarom werd al snel overgegaan op machinale zandzuigers, aangedreven door stoomkracht.³² Rond 1910 waren er in de streek heel wat ‘zandboeren’ actief. Met binnenschepen, aanvankelijk nog getrokken door mensen of paarden, werd het zand vervoerd naar bedrijven die glas en metaal produceerden. Tussen 1904 en 1914 werd in Lommel een aantal grote bedrijven opgericht in zink en chemische producten en groeide de stad tot een belangrijk onderdeel van de non-ferro productie in België.³³

De ontginningen lieten hun sporen na in het landschap. Het zogenoemde ‘Hoefijzervan’, een hoefvormige waterplas in Kattenbos, ontstond door de ontginning. Ook de ‘Lommelse Sahara’ en haar waterplassen ontstonden door industriële activiteiten. Verschillende recreatiegebieden bevinden zich op voormalige groeven.

Transitdorp

Lommel was aan het einde van de zestiende eeuw een *transitdorp* voor vracht- en veevervoer en postwagens.³⁴ Het dorp lag op een aantal belangrijke handelsroutes zoals de weg tussen Antwerpen en Keulen, Breda en Maastricht en Luik en ‘s-Hertogenbosch. Er waren in Lommel ook douanekantoren en er werd wegentol geheven. Lommel was ook een stopplaats voor de postkoets tussen Breda en Maastricht. Vanaf 1857 had Lommel een eigen postkantoor, eerst in het gehucht de Barrier en vanaf zeker 1904 ook in het centrum.³⁵ Al deze factoren zorgden ervoor dat Lommel een zeer groot aantal afspanningen, logementshuizen, herbergen en neringen telde, vooral op het einde van de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw.³⁶ Veel inwoners uit Lommel en de omliggende gehuchten verdienden hun kost door het aanbieden van vervoersdiensten met paard en kar of verhuurden hun schuur als stapelplaats aan kooplieden, bijvoorbeeld als tijdelijke opslag van goederen onderweg tussen Nederland en België.³⁷

Daarnaast ontstond in deze streek in de zestiende eeuw een nieuw fenomeen: de teuten. Dit waren handelaars die jaarlijks met hun koopwaar naar het buitenland trokken.³⁸ Voor hun geschiedenis verwijzen we naar het afzonderlijk vakmanschapsrapport over de teuten.

³¹ Over de zandontginningen zie: ‘Bosland’, <http://www.bosland.be/over-bosland/wat-is-bosland/verhaallijnen/bijt-in-het-zand/44/>, website geconsulteerd op 1 oktober 2015.

³² Ibidem.

³³ INDEKEU en LEYSEN, *Van teutendorp tot bruisende stad*, 55-68.

³⁴ KNAEPEN, *Lommel. De vrijheid en het Teutendorp*, 69-74.

³⁵ Inventaris Onroerend Erfgoed, ‘Lommel’, website geconsulteerd op 1 oktober 2015.

³⁶ KNAEPEN, *Lommel. De vrijheid en het Teutendorp*, 88.

³⁷ INDEKEU en LEYSEN, *Van teutendorp tot bruisende stad*, 13.

³⁸ KNAEPEN, *Lommel. De vrijheid en het Teutendorp*, 57.

DWARSE SCHUUR UIT KATTENBOS

Situering

Ligging

De schuur lag langs de weg Kattenbos, niet ver van een grotere weg die naar Lommel liep. De schuur bevond zich, vanaf de straat bekeken, rechts van de hoeve³⁹, aan de straatzijde, wellicht opdat karren makkelijk in en uit konden rijden.⁴⁰ Op het erf waarop deze schuur stond, bevonden zich ook een hoeve en een kleinere schuur.⁴¹ De straat, aan weerszijden bebouwd, vormde wellicht het centrum van het gehucht. De meeste gehuchten rond Lommel bevonden zich in de buurt van de grote dorpsakkers, maar het gehucht Kattenbos lag meer afgelegen.⁴² In 1877 telde het gehucht 203 inwoners en 48 huizen. Daarmee was het een van de kleinste gehuchten rond Lommel.⁴³

Verschillende straatnamen in de omgeving van de schuur verwijzen naar het handelsverkeer. Zo herinnert de Oude Diestersebaan aan het handelsverkeer naar Diest. Vermoedelijk was ook de weg Kattenbos een belangrijke handelsweg. Dit blijkt uit een verordening uit 1728. Dat jaar klaagden een aantal Lommelaars bij de Staten-Generaal over de wegenproblemen in hun gemeente. Zwaar beladen koopmanskarren vernielden hun akkerwegen tijdens hun doorreis van Luik naar Maastricht weer terug, waardoor de boeren deze wegen niet meer konden gebruiken. De bewoners kregen gelijk en de koopmannen moesten voortaan gebruik maken van de Vrijshorring, een grote weg die Lommel met Kattenbos verbond en uitkwam op de straat Kattenbos.⁴⁴

Hoewel we de exacte landbouwoppervlakte van de uitbating waartoe de schuur behoorde niet kennen, kunnen we veronderstellen dat de schuur deel uitmaakte van een relatief groot landbouwbedrijf. In de Kempen omvatte een klein landbouwbedrijf drie tot zeven hectare. Dergelijke uitbatingen bestonden meestal uit een langgevelboerderij met woonhuis, stal en schuur onder één dak. Een groot landbouwbedrijf beschikte over een vijftiental hectare. Ondernemingen van deze grootte bezaten veelal een groter erf, met een woonstalhuis en een afzonderlijke schuur. Doorgaans werd een afzonderlijke schuur bijgebouwd als dit door een grotere veestapel (meer dan vijf koeien) of oogst nodig was. Meer koeien betekende meer mest en dus een grotere beteelbare oppervlakte en dus meer oogst.⁴⁵

Indeling

De schuur uit Lommel is een dwarsschuur, zo genoemd omdat de doorrit en de dorsvloer dwars liggen ten opzichte van het grondplan: de (dubbele) toe- en uitgangspoorten zijn hier in de lange

³⁹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, dossier Schuur Lommel-Kattenbos, Schuur Kattenbos “1697” - Historiek.

⁴⁰ *Bouwen met bomen*, 38.

⁴¹ WEYNS, *Vlaamse hoeven, vorm en sfeer*, 23-25.

⁴² VANDUFFEL, *Een gemeente in verandering*, 4.

⁴³ Idem, 196.

⁴⁴ HAGEN, MAES en INDEKEU, *Lommel-Barrier en -Kolonie in de vorige eeuw*, 17.

⁴⁵ GOEDSEELS en VANHAUTE, *Hoeven op land gebouwd*, 106-108.

gevels gebouwd, terwijl ze bij vele schuren in de korte gevels zaten. Dwarsgerichte schuren komen in twee vormen voor. De schuren kunnen smal en eenbeukig zijn. In dat geval hebben ze hoge wanden. De schuur uit Kattenbos is driebeukig en behoort daarmee tot de andere vorm. Deze soort schuren heeft drie rijen steunpilaren, lage wanden en een groot dak. Doordat de wanden lager zijn, dient bij deze schuren het dak te worden opgelicht voor de poortopening.⁴⁶

Links en rechts van de poort zijn tasruimten waar de oogst werd opgeslagen. Een schuur was gewoonlijk ingedeeld in verschillende tasruimten, waar verschillende graansoorten werden opgeslagen. In veel Kempense schuren steekt de poort daarom niet symmetrisch in het midden omdat in deze streek meer rogge dan haver werd verbouwd en de tasruimten voor deze graansoorten dus niet even groot moesten zijn.⁴⁷

Het eiken dakgebint van de schuur wordt een sparrenkap genoemd. Sparren zijn de schuine balken in de dakconstructie die rechtstreeks het stro van de dakschilden dragen. De sparren komen uit op pijlers (steunpilaren) tussen de midden- en zijbeuken en worden verbonden door hanenbalken (het dwarshout). De naam 'hanenbalk' dateert uit de Germaanse periode, dit was namelijk de balk waar de haan in de oudste Germaanse huizen sliep. Het gebint van de schuur bestaat uit vierkante balken. Deze vorm is het best bestand tegen de druk en werd daarom veel gebruikt binnen de houtbouw.⁴⁸

Bewonersverhalen

Bewoners

Een van de balken in de schuur draagt een inscriptie met het jaartal 1697.⁴⁹ Dit kan betekenen dat de schuur uit dat jaar dateert. Anderzijds werd bouw materiaal in die tijd vaak hergebruikt en kan de inscriptie ook verwijzen naar het bouwjaar van een ander gebouw, waarvan een balk werd hergebruikt. Er is weinig informatie bekend over het vroege gebruik van de schuur. Mogelijk werd (een deel van) de schuur in de achttiende eeuw als schaapskooi gebruikt.

Informatie over de bewoners van het erf is slechts beschikbaar vanaf het midden van de negentiende eeuw. Tot 1876 behoorde de schuur toe aan het gezin van Jan Peter Senders (1830-1910) en Anna Catharina Rutten (1834-1918). De familie Senders vestigde zich pas in 1759 in Lommel. De familie Senders bezat verschillende gronden in Lommel en Kattenbos. Het was een familie van voornamelijk welstellende landbouwers.

Jan Peter Senders, tot wiens erf de schuur behoorde, stond geregistreerd als landbouwer. In 1878 werd hij (katholiek) gemeenteraadslid. Vanaf 1885 was hij schepen en in 1891 werd hij zelfs burgemeester van Lommel. Hij werd tachtig jaar oud.⁵⁰ Jan Peter Senders en Anna Catharina kregen twee kinderen. De oudste dochter, Ida Maria Senders (1859-1910) trad in 1877 toe tot de Zusters

⁴⁶ WEYNS, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkscultuur*, 52-53.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ KRAUTH, *Burgerlijke bouwkunde*, 12.

⁴⁹ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, dossier Schuur Lommel-Kattenbos, notitie Schuur Kattenbos-Lommel.

⁵⁰ SENDERS, *250 Jaar geslacht Senders in Lommel*, 25-26.

van Liefde in Tilburg. Ze stierf op 51-jarige leeftijd in Lommel. De tweede dochter, ook Anna Catharina (1861-?) genaamd, trouwde met Ferdinand Theuwissen, die eerst hoofdonderwijzer en later gemeentelijk ontvanger van Lommel werd. In 1867 kregen Jan Senders en Anna Catharina nog een doodgeboren zoon.⁵¹

In 1876 verkocht de familie Senders de boerderij aan Jozef Geuns (1843-1927). De schrijfwijze van deze familienaam veranderde doorheen de eeuwen: Geuns werd Geuens. Jozef Geuns was de oudste zoon van Petrus Andreas Geuns (1814-1976) en Jacoba Vandenberk (1817-1886), beiden landbouwer. Het gezin Geuns-Vandenberk verhuisde in 1846 van Balen naar Lommel en kwam zes jaar later naar Kattenbos.⁵² Jozef Geuns trouwde in 1872 met Maria Aldegonda Van Dael (1848-1928). Vier jaar later namen ze hun intrek in de boerderij. Tot 1875 stond het koppel geregistreerd als dagloners. Toen ze de boerderij in Kattenbos bewoonden, stonden ze als landbouwer geregistreerd.⁵³ Jozef en Maria kregen acht kinderen.⁵⁴

Een van de broers van Jozef, Jaak Geuns (1847-1918), nam zijn intrek in een huisje dat tegen de schuur werd aangebouwd. Hij maakte geen gebruik van de grote schuur, maar wel van een ouder schuurtje dat zich rechts van het huisje bevond.⁵⁵ Jaak was op 13 juni 1871 getrouwd met Cornelia Van Der Looij (1844-1880) uit Bergeyk. Datzelfde jaar verhuisde het koppel naar Tilleur (Luik), waar hun eerste zoon Peter Andreas Geuns (1875-1945) werd geboren.⁵⁶ In 1880 stierf Cornelia in Lommel. Jaak hertrouwde met Dorothea Tips (1837-1819), weduwe van Jacobus Jansen (1825-1873).⁵⁷

In 1895 trok Jaak Loomans (1865-1949) in het huisje naast de schuur. Hij trouwde met Helena Van Endert (1864-1945), het koppel kreeg vijf kinderen. In 1921 kocht hij de aanpalende schuur.⁵⁸ Jaak had, zoals velen in die tijd, meerdere beroepen. Hij combineerde zijn werk in een zandgroeve met dat van landbouwer.⁵⁹ Na verloop van tijd gaf hij zijn werk op en werd hij voltijds landbouwer.⁶⁰ In 1949 werd de schuur openbaar verkocht aan Frans Loomans. Vermoedelijk is dit Jaak Loomans' zoon, Frans Mathijs (1901-1984). Frans Mathijs Loomans trouwde in 1927 met Maria Deckers (1904-1974). Hij werkte in een koolmijn en was landbouwer. In 1953 kocht zijn zoon Jaak de schuur (we weten niet of dit om Jacobus Loomans (1927-1999) of Peter Jacobus Loomans (1932-1994) gaat).⁶¹ Jaak Loomans verkocht het gebouw een jaar later aan het domein Bokrijk, in ruil voor een lading hout.

⁵¹ CORENS, P., 'Gemeentelijk personeel tijdens WOI', website geconsulteerd op 1 oktober 2015.

⁵² Stadsarchief Lommel, Volkstelling 1867-1877.

⁵³ Stadsarchief Lommel, Volkstelling 1880-1890.

⁵⁴ Stadsarchief Lommel, Volkstelling 1867-1877.

⁵⁵ Stadsarchief Lommel, Volkstelling 1880-1890.

⁵⁶ Stadsarchief Lommel, Volkstelling 1867-1877.

⁵⁷ Geneanet, 'Dorothea Tips', website geconsulteerd op 8 oktober 2015.

⁵⁸ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, dossier Schuur Lommel-Kattenbos, Schuur Kattenbos "1697" - Historiek.

⁵⁹ Stadsarchief Lommel, Volkstelling s.a.

⁶⁰ Stadsarchief Lommel, Volkstelling s.a.

⁶¹ Stadsarchief Lommel, Volkstelling s.a.

Douane

Aan het begin van de negentiende eeuw, vermoedelijk rond 1830, was een deel van de schuur ingericht als twee kamertjes voor 'kommiezen' (douaniers). Douaniers huurden in de buurt van een werkpost een huis of vonden logies bij families. Wellicht was dit ook het geval bij de schuur uit Kattenbos.

Al sinds de zestiende eeuw waren in de omgeving van Kattenbos douaneposten. Dit versterkte de positie van Lommel als doorgangspunt en deed het transitverkeer toenemen. De Rosendijk, een weg van Kattenbos naar Kerkhoven (in het verlengde van de weg Kattenbos waar de schuur lag) deed al in 1555 dienst als douanegrens.

Tot het begin van de negentiende eeuw was in Lommel slechts één douanekantoor, aan het dorpsplein. Toen Lommel in 1808 onder Frans bewind kwam, nam het aantal douaniers en het aantal posten toe. Ook onder het Hollands bewind (1815-1830) bleef de douane op post. In de jaren 1830 – toen er nog grote onenigheid was met Nederland over de grenzen van het kersverse België – groeide het aantal douaneposten in en rond Lommel.⁶² In de jaren 1837-46 was er sprake van een douanepost op Lommel-Kerkhoven. Rond 1900 was er ook één in het gehucht Blauwe Kei. Ook om de wegentol te innen, bestonden er langs de Luikersteenweg in 1819 twee kantoortjes. In 1828 werden die verplaatst.

Op 1 juli 1956 tenslotte werd het internationaal douanekantoor geopend aan de Luikersteenweg in Lommel-Kolonie.⁶³

⁶² INDEKEU en LEYSEN, *Van teutendorp tot bruisende stad*, 43.

⁶³ Inventaris Onroerend Erfgoed, 'Lommel', website geconsulteerd op 1 oktober 2015.

VAN HOUTEN SKELET TOT STRODAK: HOUTBOUW IN DE KEMPEN

Een woning kon in het verleden niet los worden gezien van het landschap waarin ze gebouwd werd. In tegenstelling tot vandaag was de maker van een woonst voor het bouw materiaal sterk aangewezen op zijn directe omgeving. Daarnaast bepaalde het landschap ook de economische activiteit. Zeker op het platteland dienden huizen vaak als woon- en werkplek. In die zin was ook de aard van het gebouw afhankelijk van de natuurlijke omgeving. Een huis op het Kempense platteland verschilde dus in vorm en materiaal van een huis op bijvoorbeeld het Oost-Vlaamse platteland en van een stadswoning in de Kempen. In dit hoofdstuk besteden we vooral aandacht aan de woningen op het Kempense platteland in de periode 1600-1900 en hun voorlopers.

In bijlage werd een verklarende woordenlijst toegevoegd ter verduidelijking van de vaktermen met betrekking tot houtbouw.

De voorlopers

De eerste prehistorische ‘woningen’ bestonden uit een dragend houtskelet met daarover een licht organisch materiaal zoals bladeren. Door de uitvinding van het sjoeren werden de houtverbindingen stabiel. In de steentijd (ca. 380.000 jaar geleden) deed zich een nieuw fenomeen voor: de komhutten. Dit soort hutten werd half ingegraven waardoor enkel het dak boven de grond zichtbaar was. De woning was rond of vierkant en bestond uit twee of drie rijen naast elkaar geplaatste stokken die doorgelochten waren met twijgen.⁶⁴ Rond 3000 voor Christus werden de woningen opnieuw bovengronds.

Sinds het ontstaan van de landbouw – in deze streek rond 5500 voor Christus – leefden mens en dier onder één dak. Van dit soort huizen werden restanten gevonden in Belgisch Zuid-Limburg. Het waren gebouwen waarin woning, stal en schuur zich op één lijn bevonden. Dit soort samenlevingsvormen kwam vooral voor in armere streken zoals Laag-Duitsland, Oost-Nederland en de Kempen. In deze gebieden was door de magere oogst geen behoefte aan een grote opslagruimte en speelde veeteelt een belangrijke rol vanwege de bemesting en van de voedingswaarde van het vee. In streken met een rijkere landbouwcultuur bestonden boerderijen vaak uit meerdere gebouwen.⁶⁵

In de vroegste woningbouw kwamen er twee belangrijke wandtechnieken voor, namelijk de blokbouw en de vakwerkbouw. De blokbouw deed zich in Europa voor het eerst voor in de twaalfde eeuw voor Christus. Voor deze bouwstijl werd enkel gebruik gemaakt van boomstammen. In het geval van liggend blokwerk lagen de boomstammen op elkaar. Bij staand blokwerk werden gekloofde stammen naast elkaar geplaatst. In bosrijke gebieden zoals Noorwegen of Rusland kwam deze bouwstijl meer voor. In Rusland bleef hij zelfs tot in de twintigste eeuw in gebruik. Bij de

⁶⁴ TREFOIS, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, 16-19. TREFOIS, *Van komwoning tot Vlaamse boerderij*, 14-20.

⁶⁵ GOEDSEELS en VANHAUTE, *Hoeven op land gebouwd*, 101-105.

vakwerkbouw vormt het hout enkel het skelet en worden de tussenruimten met twijgen, riet en klei opgevuld. In Vlaanderen deed vakwerkbouw zijn intrede tussen de elfde en vijftiende eeuw.⁶⁶

Houtbouw in de Kempen

Bouwproces

Het timmerwerk

Tot de tiende eeuw werd op het platteland bijna uitsluitend hout gebruikt als bouw materiaal.⁶⁷ Wie zich dit kon veroorloven, deed voor de bouw van zijn woning beroep op een timmerman. Anderen bouwden – vaak met behulp van burens – zelf hun huis. Omdat er meer bronnen bewaard bleven over de professionele bouwactiviteit (en veel minder over het zelfbouwen), zal hier vooral aandacht worden besteed aan de bouwwijze van de timmerman. Het beroep van de timmerman komt uitgebreid aan bod in het rapport over hout.

De toekomstige bewoner was de coördinator van de bouwwerken. Professionele timmerlieden zorgden voor de constructie van het gebint, de ramen en de deuren en het leggen van de daken. Daarnaast zorgden zij meestal voor het bouw materiaal.⁶⁸ Het was de timmerman die oordeelde of het hout bruikbaar was voor de gewenste constructie.⁶⁹ Vervolgens maakte hij alle onderdelen van het houten skelet klaar, ter plaatse of in zijn atelier.⁷⁰ Om een symmetrisch uitzicht te bekomen, werd geprobeerd de balken van een gebint uit dezelfde boom te zagen.⁷¹

Een gebint bestaat uit twee verticale stijlen, bovenaan verbonden door een horizontale trek balk.⁷² Op die manier kreeg het gebint de vorm van een letter 'H'. In de verbinding van de balken werd vaak een driehoekige vorm gebruikt omdat die constructie onwrikbaar en daardoor stabiel is dan bijvoorbeeld een vierkant.⁷³

⁶⁶ TREFOIS, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, 29-30.

⁶⁷ VAN DE WALLE, *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*, 45.

⁶⁸ MERTENS, 'Het hout op en om de hoeve', 272.

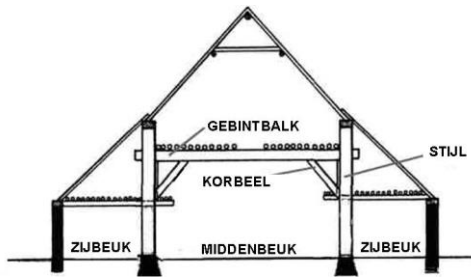
⁶⁹ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 23.

⁷⁰ WAEGEMAN, 'Telmerken in het oudste huis van Kortesseem', 248.

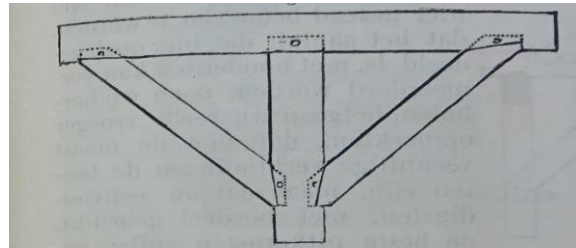
⁷¹ *Bouwen met bomen*, 43.

⁷² WEYNS, 'Over boerderijen en hoe ze te bestuderen', 174.

⁷³ KRAUTH, *Burgerlijke bouwkunde*, 46.

Afb. 2: Deze doorsnede van een gebint toont de verticale stijlen die verbonden worden door een horizontale balk.

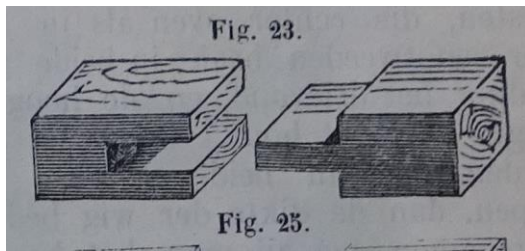

Afb. 3: De verticale stijl wordt verstevigd door twee dwarse balken. In combinatie met de horizontale ankerbalk vormen de balken zo een driehoek.

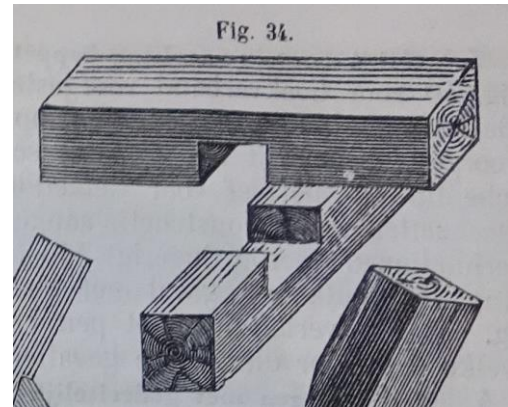
De afzonderlijke delen werden doorgaans verbonden met behulp van een pen-en-gatverbinding, een halfhoutse lip en een zwaluwstaart.⁷⁴ Bij een pen-en-gatverbinding wordt in één van de gebinten een gat gekapt. In het andere wordt een pen gemaakt die in het gat past. Vervolgens wordt door de verbinding een nagel geklopt. In een halfhoutse lip zit de werkwijze in de naam vervat: uit iedere balk wordt de helft van de dikte weggenomen. Samen vormen de twee verbindingen de volledige dikte. De zwaluwstaart volgt hetzelfde principe, maar daarbij heeft de uitsnijding de vorm van een zwaluwstaart. Een eerste gebint werd voorlopig vastgemaakt met (houten) spijkers en diende als patroon voor de andere gebinten.⁷⁵

⁷⁴ JANSE en DEVLIEGHER, 'Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen', 312.

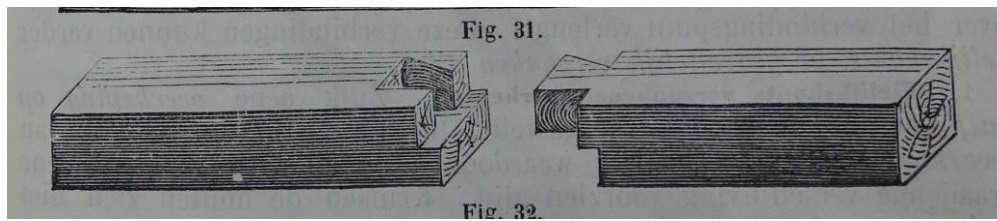
⁷⁵ WEYNS, 'Over boerderijen en hoe ze te bestuderen', 174.

Afb. 4: De 'pen' die uitsteekt aan de ene balk past in het 'gat' in de andere balk.⁷⁶

Afb. 5: Halfboutse verbinding waarbij de uitsnijding van de bovenste balk past op de uitsnijding van de onderste balk.⁷⁷

Afb. 6: Bij een zwaluwstaart hebben de uitsnijdingen de vorm van een zwaluwstaart.⁷⁸

⁷⁶ HARRES, B., *De samenstelling der voornaamste timmerwerken. Practisch handboek voor ambachtslieden*, Gouda, G.B. Van Goor, 1861, 21

⁷⁷ Idem, 23.

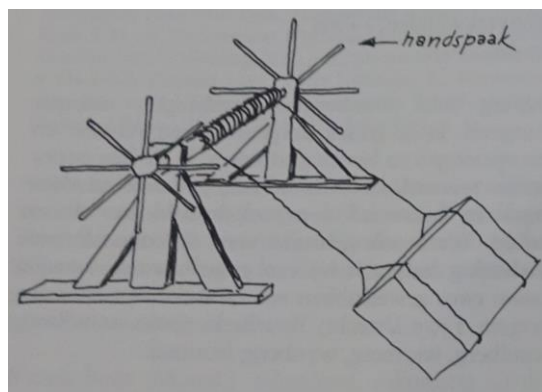
⁷⁸ Ibidem.

normaal		links of rechts
I	1	Λ
II	2	ΛΛ
III	3	ΛΛΛ
IIII	4	ΛΛΛΛ
Λ	5	ΛΛ
ΛΛ	6	ΛΛΛ
ΛΛΛ	7	ΛΛΛΛ
ΛΛΛΛ	8	ΛΛΛΛΛ
ΛΛΛΛΛ	9	ΛΛΛΛΛΛ
X	10	X
IX	11	XΛ
ΛX	15	ΛXΛ
ΛΛX	16	ΛΛXΛ
ΛΛΛ	20	ΛΛΛX
ΛΛΛΛ	25	ΛΛΛΛX
IIIIΛ	29	ΛΛΛΛΛΛ
IΛΛΛΛ	61	ΛΛΛΛΛΛΛ

Afb. 7: Het telmerkensysteem, met rechts de latere toevoeging van de dwarsstreep.

Om te garanderen dat iedere balk op de juiste plaats kwam, voorzag de timmerman ieder onderdeel aan de constructiezijde van telmerken. Dit systeem was al in de elfde eeuw in gebruik. De tekens werden in het hout gekrast of gesneden. De cijfers één tot en met vier werden aangeduid door eenzelfde aantal strepen. Vijf was meestal een schuine of omgekeerde 'V'. De daarop volgende cijfers bestonden uit het teken 'V' vergezeld van een of meerdere strepen. Dat betekent dat zes zowel 'IV' als 'VI' kan zijn. Tientallen werden aangeduid door een schuine streep met één of meerdere dwarsstrepen. Tien is bijvoorbeeld 'X'. De merktekens waren eigen aan het Nederlands taalgebied, op andere plaatsen werden andere systemen gehanteerd.⁷⁹ Vanaf de dertiende eeuw werd aan de cijfers een teken – meestal een dwarsstreep – toegevoegd om aan te duiden of de balk links of rechts hoorde. Of dit extra teken aan de linker- of rechterzijde werd geschreven, had vermoedelijk te maken met de rechts- of linkshandigheid van de timmerman. Ongeveer één vijfde van de telmerken had een toevoeging aan de linkerkant.⁸⁰ Dit is iets meer dan het gemiddeld aantal linkshandigen, dat in de middeleeuwen rond de tien tot vijftien procent lag.⁸¹

Wanneer het huisgeraamte af was, werd het met hulp van de burens gebint per gebint opgetrokken. Voor de zwaarste delen werd een verticaal geplaatste windas ingeschakeld.⁸² Hiervoor werd een verticale as met handspaken gebruikt om een touw, dat verbonden was met de constructie, op te winden. Zo werd het gebint opgehesen.⁸³ Het aantal gebinten was afhankelijk van de lengte van de constructie.⁸⁴ Een schuur was meestal éénbeukig (met één gebint), tweebeukig (met twee gebinten) of driebeukig (met drie gebinten).⁸⁵

Afb. 8: De windas, hier horizontaal geplaatst, werd ingeschakeld om zware constructies op te takelen.

⁷⁹ JANSE, *Bouwers en bouwen in het verleden*, 73.

⁸⁰ JANSE en DEVLIEGHER, 'Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen', 308-309.

⁸¹ SMITS, *Het raadsel van linkshandigheid*.

⁸² WEYNS, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkscultuur*, 62.

⁸³ HASLINGHUIS en JANSE, *Bouwkundige termen*, 516.

⁸⁴ *Bouwen met bomen*, 43.

⁸⁵ WEYNS, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkscultuur*, 61.

De Kempense boerenhuizen werden doorgaans zo gebouwd dat de voorgevel zich aan de zuidelijke kant bevond. Op die manier genoten de bewoners het langste van de zon. Daarnaast werd zo enkel de kortste muur aan de hevige westenwind blootgesteld, waardoor het huis en het dak minder schade opliepen.⁸⁶

Het gebint steunde aanvankelijk op houten palen en later op een stenen fundament, de dwergmuur of plint.⁸⁷ Hiervoor werden losse veldkeien, natuurstenen of bakstenen gebruikt. Als mortel werd kalkzandmortel of leemmortel gebruikt.⁸⁸ Het stenen fundament beschermde het hout beter tegen opstijgend vocht. Hierop werden vervolgens voetplaten gelegd. Hierop werd het gebint geplaatst.

Afb. 9: Het optrekken van het laatste gebint van de Uitschoolhoeve uit Oevel te Bokrijk in 1954.

Tussen het timmerwerk en het optrekken van het skelet zat relatief weinig tijd. Zo werd voor de bouw van een huis in Lutterade (bij Geleen in Nederlands-Limburg) een contract getekend op 8 januari 1652 en was het huis klaar op 8 april van datzelfde jaar.⁸⁹ Aan een grote Kempense hoeve (bestaande uit een woonstalhuis en een afzonderlijke schuur) werkten doorgaans drie timmermannen gedurende acht maanden. In die periode werd het hout gezaagd, het skelet in elkaar gezet en het huis opgetrokken.⁹⁰

⁸⁶ WEYNS, 'Het Kempisch boerenhuis', 9.

⁸⁷ GYSELINCK, 'Bedreigd erfgoed', 21.

⁸⁸ DRIESEN, *Houtbouw en vakwerkbouw*, 4.

⁸⁹ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 34.

⁹⁰ WEYNS, 'Over boerderijen en hoe ze te bestuderen', 152.

Vakwerkbouw

Tussen de stijlen van het gebint werden daarna de buitenwanden aangebracht.⁹¹ In de Kempen werd vaak gekozen voor lemen wanden. De houtschaarste zorgde er namelijk voor dat het houtwerk in deze streek veeleer eenvoudig was in vergelijking met houtrijke gebieden zoals de Ardennen.⁹² Steenbouw was dan weer duur. Uit archeologische opgravingen blijkt dat in deze streek zeventuizend jaar geleden al wanden werden gemaakt uit vlechtwerk gevuld met leem.⁹³

Om de leem te bevestigen, werd in het houten geraamte een vlechtwerkconstructie aangebracht. Tussen de houten stijlen bevond zich 1,8 tot 3 meter afstand. Daarvoor kwamen horizontale regels (latten) waarop de verticale vitslatten (afgeplatte latten) werden genageld op ongeveer dertig centimeter. Daartussen kwam het horizontale vlechtwerk. Voor het vlechthout werd doorgaans wilg gebruikt, omdat het makkelijk plooibaar was. De plooibaarheid werd verhoogd door het hout eerst in water te leggen.

Afb. 10: Vitselwerk zuidelijke sluitgevel van het bakhuis uit Heist-Goor tijdens de opbouw ervan in Bokrijk in 1964.

Er was keuze tussen verschillende technieken, met zichtbare of verdoken regels en gespijkerd of ongespijkerd vlechtwerk.⁹⁴ Bij gespijkerd vlechtwerk werden de vitstokken (verticale, ronde stokken) op de dieperliggende regels genageld. Bij ongespijkerd vlechtwerk werden de vitstokken in gaten in de horizontale regels bevestigd, waardoor uiteindelijk enkel het omliggende houtwerk zichtbaar blijft. In deze keuze speelde geld wellicht een belangrijke rol. Voor het boren van de gaten en het maken van de vitstokken was immers meer gereedschap nodig. Daarnaast moesten de spijlen uit hard – en in de Kempen zeldzamer – hout zoals eik vervaardigd worden.⁹⁵ Daarom kwam in een armere streek zoals de Kempen vooral gespijkerd vlechtwerk voor.⁹⁶

⁹¹ WEYNS, *Vlaamse hoeven, vorm en sfeer*, 30-33.

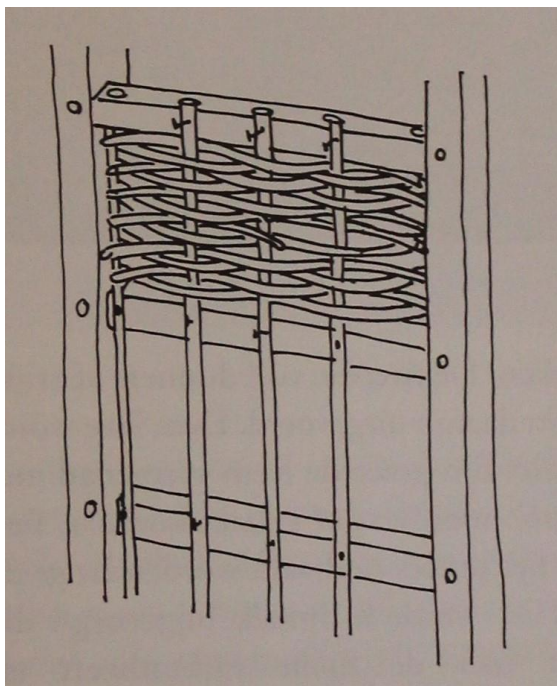
⁹² *Bouwen met bomen*, 43.

⁹³ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 9.

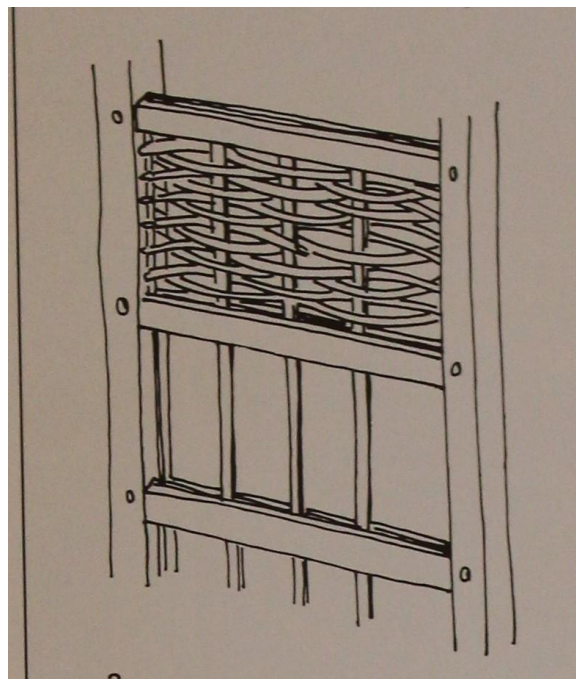
⁹⁴ GYSELINCK, 'Bedreigd erfgoed', 29.

⁹⁵ VOSKUIL, *Van vlechtwerk tot baksteen*, 65.

⁹⁶ GYSELINCK, 'Bedreigd erfgoed', 29.

Afb. 11: Het houten geraamte dat in het vakwerk werd geplaatst. In dit geval zijn de vitslatten op de dieperliggende regels gespijkerd. Daardoor zal uiteindelijk alleen het omliggende vakwerk zichtbaar zijn.

Afb. 12: Het houten geraamte dat in het vakwerk werd geplaatst. Bij ongespijkerd vlechtwerk worden de vitslatten in gaten in de regels bevestigd. Daardoor blijft het houtwerk zichtbaar.

Vervolgens werd de vlechtconstructie gevuld met leem. Dit leemwerk bedekte het houtwerk bijna volledig, waardoor aan de buitenzijde enkel de verticale stijlen nog zichtbaar waren. Binnen was het houtwerk vaak wel duidelijk zichtbaar.⁹⁷ Bij het vullen van de lemen wanden werd de hele familie ingeschakeld. De leem werd in verschillende lagen aangebracht, eerst langs de binnenwand en daarna aan de buitenkant. De eerste laag bevatte veel stro en werd met een plakspaan gelijkmatig uitgestreken. De dunnere afstrijklaag bestond uit fijn gezeefde leem en fijngehakt stro, vlas of koehaar. Dit proces werd zowel aan de buiten- als aan de binnenzijde uitgevoerd. Aan de buitenkant werden luchtkalk, maar ook dierlijk bloed, urine en uitwerpselen aan de leem toegevoegd. Hierdoor werden de muren waterafstotend.⁹⁸ Een goedkoper alternatief voor het vullen van de wanden waren plaggen, stukken uitgestoken gras of heide.⁹⁹

Tot slot werden de wanden bekalkt om ze te beschermen tegen vocht.¹⁰⁰ De kalk bestond uit luchtkalk, water en soms lijm of olie om de hechting te vergroten. Eiwit of kwark vertraagden de verharding en voorkwamen zo dat de kalklaag verpoederde. Het is onduidelijk wanneer het precies gebruikelijk werd om muren te kalken, wellicht ergens tussen het einde van de zestiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw.¹⁰¹ Aangezien in de leembereiding al ingrediënten werden verwerkt om de muren waterafstotend te maken, lijkt het aannemelijk dat kalk pas later werd toegevoegd. Een mogelijke verklaring hiervoor het gebruik van minder kwalitatief materiaal in een

⁹⁷ GYSELINCK, 'Bedreigd erfgoed', 29.

⁹⁸ Idem, 30.

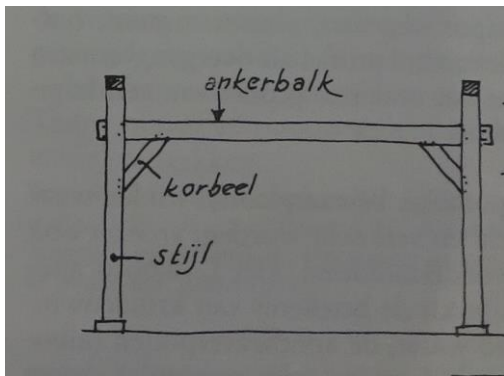
⁹⁹ VOSKUIL, *Van vlechtwerk tot baksteen*, 106.

¹⁰⁰ Idem, 74.

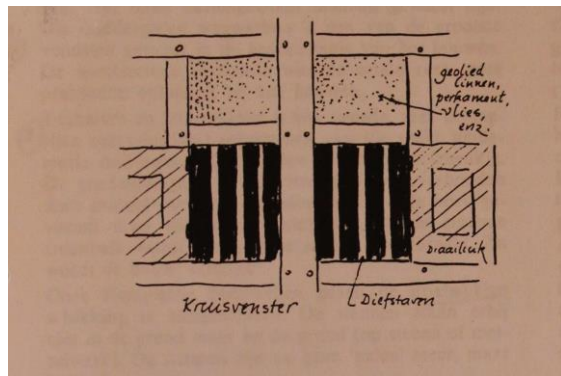
¹⁰¹ GYSELINCK, 'Bedreigd erfgoed', 33-34; VOSKUIL, *Van vlechtwerk tot baksteen*, 74.

latere periode, bijvoorbeeld door houtschaarste of een gebrek aan bruikbare leem. Het gebruik van kalk was dan wellicht een poging om de aftakeling van de lemen wanden tegen te gaan. Ook het houtwerk werd soms gekalkt om het te beschermen. In de negentiende eeuw deed hiervoor een nieuwe methode zijn intrede: het zwarten. Aanvankelijk werd hiervoor een natuurlijke, zwarte kleurstof gebruikt. Vanaf de twintigste eeuw werd gebruik gemaakt van carbolineum, een stroperige, roodbruine vloeistof die verkregen wordt uit steenkooldestillatie. Hoewel dit waarschijnlijk werd gedaan om het hout te beschermen, kon het hout hierdoor niet meer ademen en verergerde het de toestand van veel vakwerkwoningen.¹⁰²

In de wanden werden vensters voorzien door een ankerbalk tussen de stijlen te plaatsen. Tot het einde van de achttiende eeuw waren dit vooral kruisvensters, vensters in de vorm van een kruis.¹⁰³ De vensters waren kleiner dan we vandaag gewend zijn. De lichtopeningen werden aanvankelijk niet bedekt met glas maar met een rundsblaas of maagvlies. De onderste openingen werden voorzien van luiken.¹⁰⁴

Afb. 13: Een ankerbalk is de horizontale balk die de twee verticale stijlen met elkaar verbindt.

Afb. 14: Een kruisvenster met aanduiding van het vlies en de luiken.

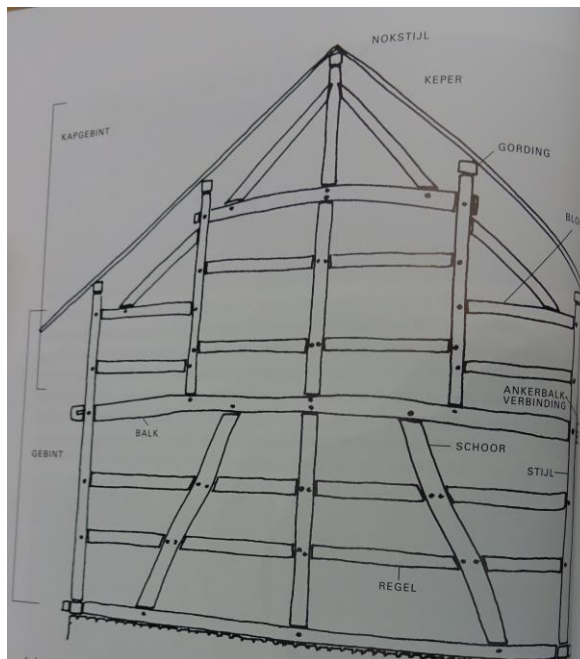
¹⁰² GYSELINCK, 'Bedreigd erfgoed', 34.

¹⁰³ *Bouwen met bomen*, 47.

¹⁰⁴ WEYNS, 'Het Kempisch boerenhuis', 25.

Het dak

Op het gebint steunde tot slot de dakstoel. De dakstoel bestond doorgaans uit een spant – een stuk hout dat van de dakvoet tot de nok liep – met daarop de nokbalk. Op de nokbalk rustten de sparren en strolatten.¹⁰⁵ De meest eenvoudige dakvorm is het gevel- of zadeldak, waarbij twee hellende dakvlakken aan weerszijden op de zijmuren staan en in de nok tegen elkaar vallen.¹⁰⁶ In de Kempen werd echter vaak voor een hanenbalkendak of sparrenkap gekozen. Bij dit soort daken rustten de sparren niet op een dakstoel maar rechtstreeks op het gebint. Ook de dwarse schuur uit Kattenbos heeft een sparrenkap.

Afb. 15: Het kapgebint met zijn verschillende onderdelen.

Het dak werd bedekt met stro of met pannen. Wie het zich dit kon veroorloven deed hiervoor beroep op een dakdekker.¹⁰⁷ Voor een strodak leende rogge zich het beste vanwege zijn lengte en hardheid.¹⁰⁸ Alvorens het stro op het dak werd aangebracht, werd het eerst door een grove houten kam gehaald en met wilg tot bussels samengebonden. De bussels waren doorgaans 30 centimeter breed en 120 centimeter lang.¹⁰⁹ Vervolgens werden de bussels met een grote naald aan de daklatten vastgemaakt, aangeklopt met een stroplank of stroslager, gekamd met een hark en bijgeknijpt met een heggenschaar.¹¹⁰ De dakvorst – de punt van het dak – werd in de Kempen met graszoden bedekt. De graszoden lagen met hun graszijde naar onderen.¹¹¹ Rond het midden van de negentiende eeuw won het pannendak aan populariteit en verdrong het het strodak.¹¹² In de Kempen bleef het strodak langer in gebruik. Zo had het merendeel van de huizen in Houthalen omstreeks 1900 nog steeds een strodak.¹¹³

Onderhoud

Houtbouw vereiste veel onderhoud. Dit kon preventief gebeuren, door bijvoorbeeld de muren regelmatig te kalken. Het onderhoud van de lemen wanden was in de middeleeuwen de

¹⁰⁵ WEYNS, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkscultuur*, 60-61.

¹⁰⁶ KRAUTH, *Burgerlijke bouwkunde*, 82.

¹⁰⁷ TREFOIS, 'De bouw der boerenhoeven', 52.

¹⁰⁸ WEYNS, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkscultuur*, 64.

¹⁰⁹ WEYNS, 'Het Kempisch boerenhuis', 23.

¹¹⁰ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 34.

¹¹¹ WEYNS, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkscultuur*, 65-66.

¹¹² *Bouwen met bomen*, 47.

¹¹³ WEYNS, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkscultuur*, 66.

verantwoordelijkheid van de pachter.¹¹⁴ Anderzijds konden elementen die aan vernieuwing toe waren, worden vervangen. De houten constructie liet dit ook toe. Opstijgend vocht zorgde voor veel problemen in houten woningen.¹¹⁵ Zowel de balken van de muren als die van het dakgebint konden worden vervangen. Als het dakspant verrot was, werd het soms ingekort. In dat geval werd de dakhelling wat minder steil.¹¹⁶ De lemen vulling van het vakwerk kon worden uitgebroken en met nieuwe leem worden bedekt. Ook de strobedekking moest na vijftien tot vijftwintig jaar worden vervangen. De strohalmen braken geleidelijk af waardoor hier en daar het houtwerk bloot kwam te liggen.¹¹⁷

Bouwmaterialen

Tot de zeventiende eeuw was hout zowel in steden als op het platteland het belangrijkste bouw materiaal. Ook de Kempenaren maakten voor hun woningen vooral gebruik van hout, leem en stro. Voor het bouw materiaal werd zoveel mogelijk beroep gedaan op de omgeving.¹¹⁸ Leem werd gemaakt in een kuil in de buurt van de bouwwerf.¹¹⁹ Ook de dwarse schuur uit Kattenbos had een dergelijke leemkuil op het terrein.¹²⁰ Voor hout werd het bos in de omgeving aangewend. Vooral eikenhout was geliefd onder de bouwers. Harde houtsoorten waren namelijk duurzamer dan zachte houtsoorten. Zo was eik bestand tegen grote trekkracht en weinig gevoelig voor weersinvloeden.

In de Kempen heerste al snel een tekort aan hout. Daarom moest het bouw materiaal geïmporteerd worden. Voor eikenhout werd vanaf de veertiende eeuw vooral naar Oost-Europese landen zoals Duitsland en Letland gereisd. Het hout kon bewerkt of onbewerkt verkregen worden.¹²¹ Zo kon het hout beslagen zijn tot een vierkante balk. Gekloofd hout was met behulp van een wig in kleinere stukken verdeeld. Het hout kon ook in planken worden geleverd.¹²² Door de hoge vervoerskosten was de import van materialen een dure aangelegenheid. Indien mogelijk werd het hout op een vlot langs rivieren stroomafwaarts vervoerd. In niet-stromend water werd een schip gebruikt. De vooruitgang in de scheepvaart en de verbeterde landwegen maakten de import geleidelijk goedkoper. Grote steden zoals Antwerpen fungeerden als stapelplaats en verkooppunt voor het geïmporteerde bouw materiaal.¹²³

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw werd eikenhout overal in Europa schaars en werd steeds vaker naaldhout gebruikt in de woningbouw.¹²⁴ Ook in periodes waarin eikenhout wel voorhanden was, werd soms gebruik gemaakt van zachter en dus minder geschikt maar wel

¹¹⁴ *Bouwen met bomen*, 50.

¹¹⁵ GYSELINCK, 'Bedreigd erfgoed', 18.

¹¹⁶ *Idem*, 36.

¹¹⁷ WEYNS, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkscultuur*, 66.

¹¹⁸ JANSE, *Bouwers en bouwen in het verleden*, 35.

¹¹⁹ GYSELINCK, 'Bedreigd erfgoed', 30.

¹²⁰ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, dossier Schuur Lommel-Kattenbos, notitie Schuur Kattenbos-Lommel.

¹²¹ VAN DE WALLE, *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*, 46-47.

¹²² HASLINGHUIS en JANSE, *Bouwkundige termen*, 71-265.

¹²³ JANSE, *Bouwers en bouwen in het verleden*, 37.

¹²⁴ *Idem*, 45.

goedkoper hout zoals olm en populier.¹²⁵ Een andere manier om de kosten te drukken, was het hergebruiken van materiaal.¹²⁶ Een luxueus uitzicht van het huis was soms belangrijker dan duurzaamheid. In dat geval werd voor de gevel aan de straatkant een betere houtsoort zoals eik gebruikt en de achterkant uit minder kwalitatief hout opgebouwd.¹²⁷

Rond de tweede helft van de zeventiende eeuw werden in steden steeds meer brandvoorschriften ingevoerd, doorgaans na een desastreuze brand. Hierdoor kwamen er meer stenen huizen en daalde het aantal houten huizen. Stadsmagistraten probeerden het proces te versnellen door bijvoorbeeld subsidies uit te keren voor stenen gevels.¹²⁸ Op het platteland bleef houtbouw tot het begin van de twintigste eeuw in gebruik.¹²⁹ De (stedelijke) verstening zorgde er wel al snel voor dat houten huizen aan status verloren en stenen huizen aan status wonnen. Wie het zich kon veroorloven, bouwde in steen. Zo omschreef Lambert de Heers de omgeving van Luik aan het einde van de achttiende eeuw als ‘*de lelykste plaatsen van gants Nederland*’ vanwege de vele houten huizen die met stro en leem bedekt waren.¹³⁰ Voor wie zich geen stenen woning kon veroorloven, bestonden goedkopere alternatieven. Zo werd soms voor de houten voorgevel een stenen muurtje gemetseld om de woning een luxueuzer uitzicht te geven. Dat dit proces al vroeg inzette, bewijst een huis uit Borgloon dat al in de zeventiende eeuw een stenen voorgevel kreeg.¹³¹

Voor stenen woningen werd gebruik gemaakt van onder meer natuursteen en baksteen. Zo werd mergel als muursteen gebruikt. Baksteen deed zijn intrede al aan het begin van de dertiende eeuw en bood een goedkoper alternatief voor de veelgebruikte tufsteen. Dit vulkanisch materiaal moest geïmporteerd worden, bijvoorbeeld uit de Eifel, een streek op de grens van de Ardennen en Duitsland. Baksteen kon ter plaatse gemaakt worden en was daardoor goedkoper.¹³² Daarnaast hield baksteen ook het vocht tegen, wat lemen en houten wanden niet deden. Uit statusoverwegingen bleef natuursteen echter nog lang de voorkeur genieten.¹³³

Hoewel het brandgevaar de houtbouw terugdrong, bleef hout ook in stenen woningen een onmisbaar element.¹³⁴ Stenen huizen hadden nog lang houten balklagen en kapconstructies.¹³⁵ Bovendien ontwikkelde het versteningsproces zich slechts geleidelijk. Houten constructies die aan vervanging toe waren, werden niet volledig afgebroken en slechts deels vervangen door steen. Zo werden lemen vakken van vakwerkhuisen aanvankelijk slechts uitgebroken en opgevuld met steen.¹³⁶ Houten huizen waarvan een aanzienlijk deel van de onderkant in baksteen is, zijn een typisch resultaat van deze overgang van hout- naar steenbouw.¹³⁷ Het huisje dat in de negentiende

¹²⁵ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 23.

¹²⁶ VAN DE WALLE, *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*, 45.

¹²⁷ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 23.

¹²⁸ DRIESEN, *Houtbouw en vakwerkbouw*, 3.

¹²⁹ GYSELINCK, ‘Bedreigd erfgoed’, 17.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ Idem, 18.

¹³² VOSKUIL, *Van vlechtwerk tot baksteen*, 118.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ *Bouwen met bomen*, 51.

¹³⁵ GLAUDEMANS, *Verborgene vakwerk*, 31-32.

¹³⁶ VOSKUIL, *Van vlechtwerk tot baksteen*, 122.

¹³⁷ GYSELINCK, ‘Bedreigd erfgoed’, 47.

eeuw tegen de dwarse schuur uit Lommel-Kattenbos aangebouwd stond, had eveneens slechts één gevel van steen, de overige wanden waren in vakwerk, net als de schuur zelf. Toen het huisje in het begin van de twintigste eeuw verder uitgebouwd werd, gebeurde dat in steen.

Of een bewoner de overgang maakte naar steenbouw, was veelal afhankelijk van zijn financiële situatie. Een boer die niet voor de markt produceerde, beschikte namelijk niet over geld om bakstenen aan te kopen.¹³⁸

¹³⁸ VOSKUIL, *Van vlechtwerk tot baksteen*, 118.

FAITS DIVERS

De woning als 'roerend goed'

Het houtskelet van een gebouw werd vaak hergebruikt bij de bouw van een nieuwe woning. Zo besliste de schepenen van Ordingen (Belgisch Limburg) in 1701 dat de resten van een door de wind omvergeblazen schuur gebruikt moesten worden om een nieuw huis en een nieuwe schuur te bouwen.¹³⁹

Daarnaast werd het houten skelet vermoedelijk ook in zijn geheel verplaatst. Daarom werd een huis niet altijd als onroerend, maar soms ook als roerend goed beschouwd.¹⁴⁰ Een uitspraak uit 1755 illustreert dit treffend, alvast wat het houtskelet betreft: 'Een huis van hault gebauwt, nochtans onder met geen playen beset, ongedeckt en ongeplackt, wordt voor meubel gehauden.'¹⁴¹ (Een houten huis, met geen plaggen bezet, ongedekt en onbeplakt, wordt als meubel beschouwd) De eigenaar kon zijn woning meenemen naar een nieuwe woonplaats en daar terug opbouwen. De toegepaste houtbouwmethodes maakten dit mogelijk. Het huis was immers in elkaar gestoken met pen-en-gatverbindingen en kon dus relatief eenvoudig uit elkaar worden gehaald en elders terug in elkaar worden gestoken. Vooral in tijden van schaarste of wanneer de houtprijs erg hoog lag, werden woningen heropgebouwd, of minstens heel wat bouwmaterialen ervan hergebruikt. Nog tot in de twintigste eeuw werden gebouwen in hun geheel verplaatst.¹⁴²

Niet iedereen was even opgezet met de gewoonte om te verhuizen 'met have en goed'. Zo was het in sommige gemeenten tot de zeventiende eeuw verboden om 'te verhuusen ofte metter woonst vertrekken zonder concent van de bailliu'.¹⁴³ Elders bepaalden wetgevingen dat een huis gebouwd van hout uit de omgeving, niet buiten het rechtsgebied verkocht mocht worden. De intrede van steenbouw in de zeventiende eeuw zorgde ervoor dat huizen steeds minder in hun geheel werden verhuisd, waardoor ook de wetgevingen hierrond afnamen.¹⁴⁴

Stijn Streuvels over houtbouw

In 1923 verscheen 'Land en leven in Vlaanderen' van Stijn Streuvels. Hierin omschreef de Vlaamse schrijver de vroegere woningbouw op het platteland met veel bewondering:

'Zonder hulp van vakmannen of bouwkundigen hebben de Vaamsche landlieden verkregen 't geen waar stadsmenschen nog altijd tevergeefs naar zoeken: een stijl die zich aanpast aan de omgeving, een bouwtrant die in samenhang blijft met het geheel, die er in opgaat, er mede vervloeit als eene bijveerde, als een sieraad dat de schoonheid der streek volledigt, 't geen eigen is aan alle gegroeide dingen. De woningen schijnen meegegroeid met boomen en

¹³⁹ Bouwen met bomen, 37.

¹⁴⁰ Idem, 38.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² GYSELINCK, 'Bedreigd erfgoed', 26.

¹⁴³ TREFOIS, *Van vakwerk tot baksteenbouw*, 91.

¹⁴⁴ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 11.

*gewassen, zij hooren er bij, maken 't onmisbaar deel uit van het geheel, en voltooiën de pracht, het leven van de Vlaamsche streek.*¹⁴⁵

Verband met andere vakmanschappen

In het rapport over houtbouw¹⁴⁶ gaan we in op vakmensen uit Lommel die actief waren in de woningbouw. Lommel telde uiteraard ook heel wat vakmensen die actief waren in andere sectoren. Het drukke handelsverkeer in Lommel bezorgde de smid bijvoorbeeld een aanzienlijke hoeveelheid werk. De reizigers deden op hem beroep voor bijvoorbeeld het onderhoud van hun karren of het beslagen van de hoefijzers.¹⁴⁷

Zandstrooien te Lommel

Het witte zand dat in Lommel ontgonnen werd, werd huis aan huis verkocht met paard en kar. De inwoners van Lommel kochten het ook om hun vloeren schoon te maken. Hieruit ontstond de traditie van het zandstrooien. In het op de vloer uitgestrooide zand werden allerlei lijnen en figuren getekend, aanvankelijk enkel met wit zand, later ook met gekleurd zand.¹⁴⁸

Spreekwoorden en zegswijzen in verband met houtbouw

‘Met de deur in huis vallen’: bij het Kempens boerenhuis kwam je via de voordeur meteen in het woonhuis.¹⁴⁹

‘Keper en balk slaan’: steeds van onderwerp veranderen¹⁵⁰

‘Het gelijkt noch keper noch hanebalk’: dingen die niets betekenen¹⁵¹

‘Hij woont in de hanebalken’: hij woont heel hoog¹⁵²

‘Dat steekt al lang in de hanebalken’: dat is al lang uit de mode¹⁵³

‘Onder dak komen’: huisvesting hebben¹⁵⁴

‘Een huis optrekken’: komt van het optrekken van de houten gebinten¹⁵⁵

¹⁴⁵ WEYNS, *Vlaamse boeven, vorm en sfeer*, 13.

¹⁴⁶ GEHEUGEN COLLECTIEF, BKRC – *Onderzoeksrapport 'Houtbewerking op het Kempense platteland en religieuze beleving in de Kempen in de 17de en 18de eeuw'*.

¹⁴⁷ VANDUFFEL, *Een gemeente in verandering*, 6.

¹⁴⁸ Over de zandontginningen zie: ‘Bosland’, <http://www.bosland.be/over-bosland/wat-is-bosland/verhaallijnen/bijt-in-het-zand/44/>, website geconsulteerd op 1 oktober 2015.

¹⁴⁹ WEYNS, ‘Het Kempisch boerenhuis’, 9.

¹⁵⁰ WEYNS, ‘Zegswijzen betreffende het bouwen’, 174-175.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ Ibidem.

‘Het gat van de timmerman’: opening die de timmerman liet voor de in- en uitgang van een huis¹⁵⁶

‘Oude bomen zijn als oude mensen krachteloos en bros.’¹⁵⁷

‘Nimmer moet een boom gebackt werden, als hij vrucht draegt: ’t is met bomen gelijk met vrouwen, zwack als ze dragen’.¹⁵⁸

¹⁵⁶ WEYNS, ‘Zegswijzen betreffende het bouwen’, 174-175.

¹⁵⁷ JANSE, *Bouwers en bouwen in het verleden*, 43.

¹⁵⁸ Ibidem.

BIJLAGE: TECHNISCHE FICHE SCHUUR

Identificatie

Type	Dwarsgerichte driebeukige schuur
Functie (historisch)	Agrarisch
Datering	1697 (inscriptie op trek balk)
Geografische informatie	Adres in +/- 1954: Kattenbos 60, Lommel (Limburgse Kempen) ¹⁵⁹
Verwerving door Bokrijk	Geruild met Jaak Loomans tegen een lading hout (1954)

Inventaris

Bouw materiaal, bouw wijze en uiterlijke bijzonderheden

- Eiken gebinten en dak
- Dubbele schuurpoort
- Het dak is uit stro, de vorst uit russen. Dit zijn stroken graszoden die omgekeerd op de nok worden gelegd en met houten pinnen vastgezet.
- Het dak is een sparrenkap en bestaat uit paren van kepers met een hanenbalk. De dakstoel bestaat uit een reeks gebinten, waarvan de trek balken met ankerbalkverbindingen in de stijlen vergaard zijn.

Reconstructie en restauratie

Tegen de schuur werd in de negentiende eeuw een huisje aangebouwd. Dit gebouw had een stenen voorgevel en bestond verder uit leem. In 1912 werd het (deels) verder in steen opgetrokken en kwamen er een kamer, kelder en opkelder bij. Een deel van de schuur werd als stal gebruikt bij dat huisje.

Deze woning werd in Bokrijk niet heropgebouwd.

Gebouwen op het erf

Naast de schuur bevindt zich de gereconstrueerde zaagstelling.

¹⁵⁹ Jozef Weyns vermeldde dit adres in een van zijn notities over de schuur die hij maakte ten tijde van de overbrenging van de schuur naar Bokrijk.

Infrastructuur

n.v.t.

Indeling (welke ruimtes en functies)

- Dwarsgerichte lemen dorsvloer, met tasruimten links en rechts.
- Delen van de schuur hebben ook andere functies gehad. Zo was in 1697 een deel van de schuur een schaapskooi en diende de schuur ook ooit als koeienstal. De schuur was dan anders ingedeeld.

Fauna en Flora (historisch)

Over de fauna en flora in de directe omgeving van de schuur is weinig geweten. De natuurlijke omgeving van Kattenbos bestond voornamelijk uit heidegrond en, vanaf de negentiende eeuw, bos.

De schuur werd naast opslagplaats voor de oogst ook tijdelijk gebruikt als koeien- en schapenstal.

Huidige inboedel

De schuur is momenteel niet historisch ingericht, maar wordt als workshopruimte gebruikt.

LOCATIEFICHE ZAAGSTELLING

Identificatie

Type	Zaagstelling
Functie (historisch)	Ambachtelijk
Datering	Reconstructie
Geografische informatie	Diepenbeek (Limb.Haspengouw) (?)
Verwerving door Bokrijk	Voor Bokrijk gemaakt door 'Pee' Jollings

Inventaris

Bouw materiaal, bouw wijze en uiterlijke bijzonderheden

Zaagstelling op bokken

Reconstructie en restauratie

Dit is geen historische zaagstelling. De constructie werd voor het domein Bokrijk gemaakt.

Infrastructuur

Om de boomstammen op een hoge stelling als deze te tillen, maakten de houtbewerkers gebruik van bijvoorbeeld een kraan. Dit zou naast de stelling getoond kunnen worden.

Aan de zijgevel van de schuur van Lommel-Kattenbos hangt momenteel een kraanzaag.

Indeling (welke ruimtes en functies)

Zaagstellingen werden gebruikt om hout te verzagen. Ze bestonden in vele formaten. Bij zaagstellingen om volledige boomstammen te verzagen, stond er telkens één zager op de stelling in één eronder. Toch waren ze soms veel lager dan de zaagstelling in Bokrijk. Er was dan een kuil onder gegraven waar de onderste zager in kon staan.

BIJLAGE: VOORSTEL TOT INRICHTING VAN DE LOCATIE EN HET ERF

Zie inrichtingsvoorstel Lommel-Kattenbos.

BIJLAGE: VERKLARENDE WOORDENLIJST

Ankerbalk: Horizontale gebintbalk die de twee stijlen met elkaar verbindt. De balk wordt met een doorstekende pen en twee wiggen in de stijlen verankerd. Samen vormen de balken de letter 'H'. Omdat de wig als een anker werkt, wordt hier gesproken van een ankerbalk en een ankerconstructie.

Balk: Dragend horizontaal constructiedeel.

Dakstoel: Gebint dat de dakkap vormt.

Dwergmuur: Stenen fundament waarop het houten gebint steunt.

Gebint: Constructie van twee vrijstaande stijlen en bijhorende hoekverstijvingen.

Gespijkerd vlechtwerk: De spijlen van het vlechtwerk worden op het houtskelet gespijkerd.

Halfhoutselip: Verbinding waarbij van ieder deel de helft van de dikte wordt weggenomen. Samen vormen de twee verbindingen de volledige dikte.

Hanenbalk: horizontale verbinding tussen twee tegenoverliggende daksporen

Houtskelet: Dragende constructie van houten stijlen, balken, regels en schoren.

Kap: Constructie van houten onderdelen die de dakbedekking draagt.

Kapconstructie: Manier waarop de kap geconstrueerd is.

Kapgebint: Geheel van dragende onderdelen van een kap.

Korbeel: Krom stuk hout tussen een verticaal of schuin en een horizontaal element van een constructie.

Kruisvenster: Venster dat door de combinatie van een stijl en een balk vier vakken heeft.

Nokbalk: Bovenste balk in de dakconstructie.

Ongespijkerd vlechtwerk: De spijlen van het vlechtwerk worden door middel van gaten in het houtskelet vastgemaakt.

Pen-en-gatverbinding: Bij een pen-en-gatverbinding wordt in één van de gebinten een gat gekapt. In het andere wordt een pen gemaakt die in het gat past. Vervolgens wordt door de verbinding een nagel geklopt.

Plag: Uitgestoken gras of heide.

Plakspaan: Houten plank met een handvat. Met dit pleistergereedschap wordt pleisterwerk gladgestreken.

Plint: Stenen fundament waarop het houten gebint steunt.

Schoor: Schuine paal, balk of stijl. Komt veel voor in bijvoorbeeld kapconstructies.

Spant: Stuk hout dat van de dakvoet tot de nok loopt.

Spar: Vierkant stuk hout dat gebruikt wordt in de dakconstructie.

Stijl: Loodrecht of schuinstaand ondersteunend stuk hout.

Verdoken regels: Het houtwerk is niet meer zichtbaar omdat de leem het bedekt.

Vitsstok: Verticale of horizontale lat waartussen het vlechtwerk wordt aangebracht.

Voetplaat: Balk waarin de stijlen van een bovenliggend deel verankerd zijn.

Zichtbare regels: Het houtwerk blijft zichtbaar omdat de leem errond wordt aangebracht.

Zwaluwstaart: Houtverbinding waarbij het zwaluwstaartvormige uitsteeksel van het ene stuk hout past in een gelijkvormige inkeping van het andere stuk hout.¹⁶⁰

¹⁶⁰ HASLINGHUIS en JANSE, *Bouwkundige termen*, 13-531.

BIBLIOGRAFIE

Literatuur

- , *Bouwen met bomen. Hout in Sint-Truidense monumenten*, Sint-Truiden, Stadsbestuur Sint-Truiden, 2005.
- BREBELS, J., *Kapconstructies*, Heusden Zolder, ECR VZW, 2004.
- DE KIMPE, P., *Mens en bos in de Kempen: het Grootenbout in de 18de en 19de eeuw*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2002.
- DRIESEN, W., *Houtbouw en vakwerkbouw*, Provinciaal Domein Bokrijk, 1980.
- EGGEN, C., *Vakwerkbouw in Limburg*, Weert, Uitgeverij M&P bv, 1989.
- GOEDSEELS, V. en VANHAUTE, L., *Hoeven op land gebouwd. Een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen*, Leuven, Belgische Boerenbond, 1978.
- GYSELINCK, J., 'Bedreigd erfgoed: vakwerkbouw in Limburg', *Monumenten en Landschappen*, 24/3, 2005, 15-54.
- HAGEN, J., MAES, M. en INDEKEU, B., *Lommel-Barrier en –Kolonie in de vorige eeuw. Twee door de overheid gestimuleerde landbouwontginningen*, Lommel, V.Z.W. Museum Kempenland, 1997.
- HARRES, B., *De zamenstelling der voornaamste timmerwerken. Practisch handboek voor ambachtslieden*, Gouda, G.B. Van Goor, 1861.
- HASLINGHUIS, E.J en JANSE, H., *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur en bouwhistorie*, Leiden, Primavera Pers, 1997.
- INDEKEU, B. en LEYSEN, V., *Van Teutendorp tot bruisende stad. Lommel in de voorbije twee eeuwen (1800-2000)*, Publicaties van de V.Z.W. Museum Kempenland te Lommel, Lommel, Indekeu, 2001.
- JANSE, H., *Bouwers en bouwen in het verleden. De bouwwereld tussen 1000 en 1650*, Zaltbommel, Europese bibliotheek, 1965.
- JANSE, H. en DEVLIEGHER, L., 'Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen', *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, 3, 1962, 299-380.
- KNAEPEN, R., *Lommel. De vrijheid en het teutendorp*, Pro Civitate. Historische uitgaven, Brussel, Pro Civitate, 1972.
- KNAEPEN, R., *Kempische heidorpen tussen Dommel en Neten. Historische geografie van het ontginningswezen, de pleinconfiguraties en sociaal-economische ontwikkelingen uit het geografisch pre-industrieel verleden van Mol, Geel (prov. Antwerpen) en Lommel (prov. Limburg)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1994.
- KRAUTH, T., *Burgerlijke bouwkunde: kappen, daken en verdere timmerwerken, constructie en decoratie*, Sijthof, Leiden, 1903.

- LOENDERS, S., *Lommel in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een agrarisch grensdorp aan de vooravond van de industrialisatie*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1985.
- MENNEN, V., *Van vriesput tot klein Duitsland. Acht eeuwen Lommelse plaatsnamen*, v.z.w. Museum Kempenland, Lommel, 10, 1992.
- MERTENS, R., 'Het hout op en om de hoeve', *Eigen Schoon en De Brabander*, 61/1-3, 1978, 251-285.
- SENDERS, W., *250 jaar geslacht Senders in Lommel*, Valkenswaard, Wim Senders, 1994.
- SMITS, R., *Het raadsel van linksbandigheid: hoe handvoorkeur de wereld kleurt*, Amsterdam, Nieuw Amsterdam, 2010.
- TAYLOR, G. (e.a.), *Het houtboek. De fascinerende wereld van het hout, veelzijdig en levend materiaal toegepast door de eeuwen heen*, Wageningen, Zomer & Keuning Boeken B.V., 1977.
- THIJS, C., *Lommel: proeve van een geschiedenis onzer gemeente*, Kattenbos-Lommel, Klooster van het H. Sacrament, 1941.
- TREFOIS, C., *Van komwoning tot Vlaamsche boerderij*, Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel, 1941.
- TREFOIS, C., *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Sint-Niklaas, Danthe, 1978.
- TREFOIS, C., 'De bouw der boerenhoeven in de Zuidelijke Nederlanden: Bijdrage tot de studie der ontwikkelingsgeschiedenis van de plattelandsche architectuur' in: *Maerlantbibliotheek*, dl. 3, Antwerpen, De Sikkell, 1943.
- VAN DE WALLE, A.L.J., *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*, Antwerpen, Nederlandsche Boekhandel, 1959.
- VANDUFFEL, F., *Een gemeente in verandering: Lommel tussen 1890 en 1914*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1982.
- VAN ZANDEN, J.L., 'Nevenactiviteiten en bijverdiensten op het platteland van Oost-Nederland omstreeks 1850', *Spiegel Historiae*, 28/2, 1993, 77-81.
- VOSKUIL, J.J., *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, Stichting Historisch Boerderij-onderzoek Arnhem, 1979.
- WAEGEMAN, T., 'Telmerken in het oudste huis van Kortesseem', *Limburg*, 75, 1996, 3-4, 247-249.
- WEYNS, J., 'Beschouwingen bij de boerderijbouw', *Het ingenieursblad*, 40/18, 1971, 527-532.
- WEYNS, J., 'Het Kempisch boerenhuis: beknopt overzicht', *Bokrijke berichten*, 6, 1960.
- WEYNS, J., *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkskultuur*, Hasselt, Heideland, 1961.
- WEYNS, J., 'Over boerderijen en hoe ze te bestuderen', *Ons Heem*, 1971, 25, 141-159.

WEYNS, J., *Vlaamse hoeven, vorm en sfeer*, Van In, Lier, 1967.

Websites

‘Bijt in het zand’, Website van Bosland, <http://www.bosland.be/over-bosland/wat-is-bosland/verhaallijnen/bijt-in-het-zand/44/>, geconsulteerd op 1 oktober 2015.

‘Dorothea Tips’, Website van Geneanet, <http://gw.geneanet.org/jtips?lang=nl;p=dorothea;n=tips>, geconsulteerd op 8 oktober 2015.

CORENS, P., ‘Gemeentelijk personeel tijdens WOI’, Website van Erfgoed Lommel, <http://wo1.erfgoedlommel.be/?p=252>, geconsulteerd op 1 oktober 2015.

‘Historische kaarten’, Website van Geopunt Vlaanderen, www.geopunt.be, geconsulteerd op 8 oktober 2015.

‘Inventaris Onroerend Erfgoed’, Website van Onroerend Erfgoed, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/20170>, geconsulteerd op 5 mei 2015.

HERKOMST AFBEELDINGEN

De afbeeldingen in dit rapport zijn louter illustratief. Gezien het rapport voor intern gebruik bestemd is en niet in deze vorm zal worden gepubliceerd, werden de rechten op de afbeeldingen niet geklaard.

Afbeelding 1: Atlas der Buurtspoorwegen (1841), geconsulteerd via www.geopunt.be.

Afbeelding 2: 'Boerderijen en hooibergen',
<https://ggrootveld.files.wordpress.com/2010/11/gebintwerk-met-namen1.jpg>, geconsulteerd op 8 oktober 2015.

Afbeelding 3: HARRES, B., *De zamenstelling der voornaamste timmerwerken*, 31.

Afbeelding 4: HARRES, B., *De zamenstelling der voornaamste timmerwerken*, 21.

Afbeelding 5: HARRES, B., *De zamenstelling der voornaamste timmerwerken*, 23.

Afbeelding 6: HARRES, B., *De zamenstelling der voornaamste timmerwerken.*, 23.

Afbeelding 7: JANSE en DEVLIEGHER., 'Midleleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen', 309.

Afbeelding 8: HASLINGHUIS, E.J. en JANSE, H., *Bouwkundige termen*, 316.

Afbeelding 9: Fototheek Bokrijk, F.6.32.

Afbeelding 10: Fototheek Bokrijk, F 187/71.

Afbeelding 11: GYSELINCK, J., 'Bedreigd erfgoed: vakwerkbouw in Limburg', 29.

Afbeelding 12: GYSELINCK, J., 'Bedreigd erfgoed: vakwerkbouw in Limburg', 29.

Afbeelding 13: HASLINGHUIS, E.J. en JANSE, H., *Bouwkundige termen*, 27.

Afbeelding 14: WEYNS, 'Beschouwingen bij de boerderijbouw', 528.

Afbeelding 15: -, *Bouwen met bomen*, 44.

Colofon

Geheugen Collectief vzw
Cuperusstraat 5, 2018 Antwerpen
Ondernemingsnummer: 0816.853.628
www.geheugencollectief.be

Dit rapport werd opgemaakt door Rosan Meijer,
Veronique Van Humskerke en Hannelore Vandebroek,
onderzoekers van Geheugen Collectief
in opdracht van het Domein Bokrijk.
© Geheugen Collectief vzw 2016